

Voisé, Waldemar

O roli braci polskich w dziejach nauki

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 4/3, 554-557

1959

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

zowych, chyba pod wpływem rolnictwa ornego), a także rolnictwo orne nie jako dwie techniki, ale jako dwie osobne kultury. Pewne osiągnięcia w zakresie ceramiki, przedzenia, tkactwa, budownictwa, transportu, przysposabiania napojów alkoholowych są charakterystyczne wyłącznie dla kopiaństwa inne wyłącznie dla rolnictwa ornego.

Łatwo zauważyć, że pogląd Wertha, iż rolnictwo zrodziło się w Indiach, nastęrcza myśl, że tam właśnie znajduje się kolebka ludzkości, a więc kultury w ogóle z językami na czele. Właśnie taki pogląd wyznaje Werth, choć oczywiście strona dowodowa może nie znaleźć powszechnego uznania.

Zgodnie z tytułem dzieła uwaga autora skupia się głównie na narzędziach uprawy roślin, ściśle biorąc, w odniesieniu do rolnictwa ornego na narzędziach orki. Wbrew oczekiwaniu, jakoby stanowisko monogenezy musiało prowadzić do uproszczenia historii tych narzędzi, Werth polemizuje z poglądami upraszczającymi sprawę ich rozwoju. Ukazuje wielką różnorodność narzędzi orki, a jednocześnie całościowo historii ich rozwoju wykazuje wielką przejrzystość. Autor umieszcza każde z tych narzędzi w właściwym czasie i we właściwej przestrzeni. Można nawet powiedzieć, że w oparciu o dzieło Wertha każde ze znanych w Europie dawniejszych narzędzi orki da się zaklasyfikować.

Wystarczy tu wskazać na wyniki Wertha dotyczące genezy i szerzenia się sochy, by uwydatnić różnicę zasadniczą między jego przekonującym stanowiskiem a fantastycznymi niekiedy poglądami naszych historyków.

Synteza dokonana przez Wertha byłaby zupełną, gdyby zainteresował się był bardziej stroną społeczną związaną z rolnictwem, szczególnie ustrojem rodziny, tymczasem w tym zakresie ogranicza się do wzmianek.

Szczególnie pożyteczną rolę winno spełnić dzieło Wertha w Polsce będącej krajem przebywania w różnych czasach różnych ludów, a więc różnych kultur, krajem krzyżowania się wpływów idących z wszystkich kierunków, a wreszcie krajem, w którym historia rolnictwa jest zaniedbana, a w związku z tym szerzy się wiele poglądów nieprawdziwych o przeszłości rolnictwa.

M. Wachowski

O ROLI BRACI POLSKICH W DZIEJACH NAUKI

(Na marginesie książki Ludwika Chmaja *Bracia Polscy — ludzie, idee, wpływy*, Warszawa 1957, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 506).

Jak wiadomo, „Bracia polscy“ — zwani też inaczej „Arianami“ lub „Socynianami“ — wzniesili w Polsce żywy ruch umysłowy, założyli szereg świetnych szkół (ze słynną Akademią w Rakowie na czele), potem zaś, w połowie XVII w. przenieśli swe idee na Zachód, głównie do Holandii, Francji i Anglii.

Atmosfera, która otaczała wszystkie ich poczynania, była czymś wówczas zupełnie wyjątkowym. Tak np. Anglik Tomasz Segeth opowiadał, że kiedy w 1612 r. odwiedził Raków, czuł się jakby przeniesiony w odmienny świat, „bo gdzie indziej wojna się sroży i ziemia drży od tumultów, a tam wszystko pozostaje w spokoju, i ludzie są tak cisi i skromni, iż zdaje się, że masz przed sobą aniołów“.

Ogłoszona w ubiegłym roku książka Ludwika Chmaja, wybitnego historyka filozofii, zawiera szereg opublikowanych wcześniej studiów nad racjonalizmem religijnym szesnastego i siedemnastego wieku. Mimo, że do zbioru tego nie weszły monografie o Samuelu Przypkowskim oraz o stosunku, jaki łączył wielkiego czeskiego pedagoga Jana Amosa Komeńskiego z „braćmi polskimi“, to jednak książka daje przegląd podstawowych zagadnień nie tylko z dziejów filozofii, lecz także i kultury naukowej całej niemal Europy owych czasów.

Właśnie Europy, a nie tylko Polski, tj. kraju, w którym ruch ten się narodził i rozwinął. Na kartach książki profesora Chmaja ciągle spotyka się nazwiska nie tylko podróżników angielskich, francuskich, włoskich, niemieckich, holenderskich, czeskich itp., lecz także i tych ludzi, którzy zwabieni atrakcyjnością idei przybyli do Polski i osiedlili się tu na zawsze, jak np. Włosi Fausto i Lelio Sozino, Giorgio Biandrata, Francesco Stancaro, Niemcy Martin Ruar i Walentius Schmalz, Francuz Statorius Stoiński i wielu wielu innych.

Już w pierwszym szkicu pt. *Ślązacy wśród braci polskich* spotykamy kilka postaci ściśle związanych z europejskim ruchem intelektualnym. Tak np. Joachim Pastorius podróżuje w latach 30-tych i 40-tych po Holandii, Anglii i Francji, a w Paryżu nawiązuje kontakty z Grotiusem; potem Jeremiasz Felbinger rozwija propagandę socyniańską w Helmstädt i Amsterdamie, korespondując też z Anglikiem Janem Biddle (1615—1662), autorem ogłoszonej w 1647 r. książki, której sam tytuł świadczy o tendencji autora: *Twelve arguments against the deity of Holy Spirit*.

Następna z kolei rozprawa pt. *Crusius a Kepler* znakomicie ilustruje sprzeczności dwóch światopoglądów: religijnego, który reprezentuje matematyk, astronom, lecz przede wszystkim teolog ariański Crusius (urodzony na Żmudzi) oraz naukowego, który wyraża się w stanowisku słynnego astronoma Keplera (Crusius poznał go w Linzu i potem kontaktowali się ze sobą i pisywali do siebie bardzo często).

W obszerniej rozprawie o Marcynie Ruarze, który działał przez szereg lat w Rakowie, autor odmalowuje atmosferę studiów w Altdorfie, gdzie w życiu Ruara nastąpił przełom pod wpływem Ernesta Sonera, profesora fizyki i medycyny, a równocześnie gorącego wyznawcy i propagatora doktryny braci polskich. Tenże Ruar wydał w roku 1633 dzieło pośmiertne Crella, na które — jak wiemy z listu z roku 1634 — czekał niecierpliwie Hugo Grotius.

W dwóch szkicach — *Grotius wobec socynianizmu i Przypkowski a Grotius* — Chmaj ukazuje, w jaki sposób pierwsze dotkliwie doświadczenia Grotiusa wynikłe z nietolerancji wyznaniowej zbliżyły go do koncepcji braci polskich i skłoniły następnie do podjęcia prób przewyciężenia różnic wyznaniowych na drodze studiów nad historią chrześcijaństwa (był to ruch zwany „irenizmem“). Wpływ arian na Grotiusa stwierdzał już zresztą dawno Bossuet (*Seconde instruction ... Paris 1703, s. 9*), określił go jednak — jak przystało na prawowiernego katolika — lekceważąco jako „zawracanie głowy“.

Proces kształtowania się w świadomości Spinozy filozofii, która przewyciężyła światopogląd religijny i rolę w tym zakresie braci polskich, ukazuje rozprawa *Spinoza a bracia polscy*.

Jak widać, zasady koncepcji braci polskich znane były bardzo szeroko. Na sposoby tego rodzaju skutecznej propagandy w Paryżu i na ewolucję poglądów Samuela Sorbière'a — który uległ wpływowi arianizmu — rzuca światło

następny artykuł, oparty na odnalezionej przez autora w paryskiej Bibliotece Narodowej korespondencji Marcina Ruara i Andrzeja Wiszowatego z Sorbière'm. Znaleźć tu też można szereg szczegółów o kontaktach wybitnego arianina Wiszowatego z innymi sławnymi uczonymi epoki, którzy odegrali wielką rolę w rozwoju nauk eksperymentalnych: Gassendim, Mersenne'm, Jugiusem itp.

Przedostatnią rozprawę poświęcił Ludwik Chmaj naukowym kontaktom Wiszowatego, który jeździł po wielu miastach europejskich, zanim osiadł na stałe w 1666 r. w Amsterdamie. Wiszowaty — z którym polemizował również Leibniz — wiele wysiłków poświęcił próbom stworzenia „religii racjonalnej“, co było bardzo charakterystyczne dla całego kierunku arianskiego.

Ostatnią część książki stanowi rozprawa na temat polemiki arianina Jana Wolzogeny z Kartezjuszem. Urodzony w 1599 r. Wolzogen pochodził z Austrii (baron von Tarenfeldt), sympatyzując jednak z doktryną braci polskich osiadł w Polsce. Podczas podróży zagranicznych poznał w Paryżu Mersenne'a i Myderge'a, od którego zakupił szereg instrumentów optycznych. Wolzogen atakował kartezjuszowską teorię poznania, zbliżając się w swej koncepcji do stanowiska Gassendiego. Rozważania jego — które ukazały się w 1657 r., a więc już po śmierci Kartezjusza — weszły w skład olbrzymiego zbioru *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, wydanego w Amsterdamie.

Tak oto z kart książki Ludwika Chmaja wyłania się obraz europejskich kontaktów braci polskich, którzy odegrali poważną — choć nie zawsze łatwą do wykrycia z uwagi na specyficzny charakter ich działalności — rolę w budzeniu myślenia racjonalistycznego wśród szerokich kół kulturalno-naukowych. Obraz ten można by wzbogacić, dorzucając garść tych informacji, które zawierają studia uczonych polskich i zagranicznych z lat ostatnich.

Największy był wpływ doktryny braci polskich w Holandii, gdzie przede wszystkim arminianie sprzyjali ich hasłom tolerancyjnym. Także i we Francji koncepcje ich były bardzo popularne, jak stwierdzał jeszcze Bayle w swym *Dictionnaire historique et critique* (tom XIII, s. 347; według wydania Paris 1920), a potem bliski współpracownik Holbacha, Naigeon w artykule *Unitaires* zamieszczonym w *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences et des métiers* (Paris 1751—1770, tom. XVII).

Ostatnio zaś w roku 1951, ukazała się w Oksfordzie książka pt. *Socinianism in Seventeenth-Century England*, której autor H. John McLachlan wykazuje wielki wpływ myśli arianskiej na poglądy Johna Milтона, Johna Locke'a i Izaak Newtona.

McLachlan stwierdza, że choć Milton nie był socynianinem, to jednak był on związany z pisarzami jawnie propagującymi socynianizm w Anglii (głównie Paul Best), a odnaleziony dopiero w XIX w. traktat Milтона *De doctrina Christiana* zawiera myśli bardzo zbliżone do koncepcji „braci polskich“, wyrażonych m.in. w londyńskim wydaniu *Katechizmu rakowskiego* w 1652 r. Warto zaś przypomnieć, że na wieść o ukazaniu się tej książki Izba Gmin wyznaczyła specjalny Komitet Czerdziesiątu (wszedł do niego także Oliver Cromwell) dla zbadania sprawy i ukarania sprawców, który przesłuchał wiele osób podejrzanych o branie udziału w imprezie: wśród nich przesłuchano też Johna Milтона. Na mocy wyroku książka została publicznie spalona, ale w trzy

miesiące po tym ukazał się w Londynie jej angielski przekład, co znów spowodowało akcję Parlamentu.

Podobnie i Locke pozostawał pod wpływem poglądów socyniańskich, czego dowodzą głównie jego *Listy o tolerancji* oraz m. in. rozdział 18 (*O objawieniu*) podstawowego dzieła *Essay concerning human understanding*. W bibliotece Locke'a znajdował się pełny komplet *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, dzieło Przypkowskiego *De Pace ...*, wydanie *Katechizmu rakowskiego* i wiele innych dzieł socyniańskich.

Również i osobisty przyjaciel Locke'a Izaak Newton posiadał wiele takich samych książek, a McLachlan dowodzi, że teologiczne traktaty Newtona dowodzą jego gruntownej znajomości idei socyniańskich. Zresztą w swych *Listach o Anglikach* Voltaire podkreślał sympatie Newtona do „braci polskich“ jako fakt nie ulegający żadnej wątpliwości. Newton zaś sam pisał, że socynianie „rozumują bardziej geometrycznie od nas“, co w jego ustach oznaczało największą pochwałę.

Warto poświęcić kilka dni interesującej lekturze książki Chmaja, aby się przekonać, że ta pochlebna opinia Newtona była w pełni uzasadniona. I dziś jeszcze, kiedy dawno przebrzmiały echa toczonych wówczas walk religijnych, wiele myśli „braci polskich“ zdumiewa nas swą głębią oraz szerokością horyzontów intelektualnych.

Waldemar Voisé

Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, herausgegeben von der Historischen Abteilung des Instituts für Slawistik und der Arbeitsgruppe für Geschichte der slawischen Völker am Institut für Geschichte. Band I: Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Beiträge zu den Beziehungen zwischen der deutschen und der russischen Wissenschaft und Kultur im 18. Jahrhundert. Herausgegeben in Verbindung mit P. N. Berkov, N. A. Figurowskij und V. P. Zubow von E. Winter. Berlin, Akademie-Verlag, 1958, s. VIII + 196.

W roku 1957, w którym przypadła 250 rocznica urodzin Leonarda Eulera, odbyło się kilka sesji naukowych poświęconych temu wielkiemu uczonemu (m.in. w Berlinie w marcu, w Leningradzie w kwietniu i w Bazylei w maju¹). Celem dalszej sesji, zorganizowanej w Berlinie w dniach 25 i 26 maja 1957 r. przez Niemiecką Akademię Nauk i Towarzystwo Przyjaźni Niemiecko-Radzieckiej, był przegląd wyników prac nad historią wymiany niemiecko-rosyjskiej w zakresie nauki, techniki i kultury w XVIII wieku i wytyczenie kierunku dalszych badań w tej dziedzinie. Symbolem tych ścisłych związków naukowych i kulturalnych między Niemcami i Rosją był Euler, chluba i nieoficjalny kie-

¹ Por. sprawozdania w „Kwartalniku Historii Nauki i Techniki“, nr nr 1, 2 i 4 z 1958 r. W ostatnim z tych sprawozdań mylnie podano, że zwłoki Eulera sprowadzone zostały ze Smoleńska do Petersburga, podczas gdy Euler zmarł w Petersburgu i pochowany został w tymże mieście na cmentarzu luterańskim, który nosił nazwę cmentarza „smoleńskiego“.